

Κεφάλαιο 5

Ελευθερία, αγωνισμός και δημιουργική πράξη κατά τον Κ.Καστοριάδη

Μέσα στην προοπτική του προτάγματος της αυτονομίας, προσπαθήσαμε να προσδιορίσουμε τον σκοπό....ως, πρώτον, την εγκαθίδρυση ενός άλλου τύπου σχέσεως ανάμεσα στο αυτοστοχαζόμενο υποκείμενο, υποκείμενο θελήσεως και σκέψης, και το ασυνείδητό του, δηλαδή τη ριζική του φαντασία, και, δεύτερον, ακριβώς την απελευθέρωση της ικανότητάς του να ποιεί και να πράττει, δηλαδή να σχηματίζει ένα ανοιχτό πρόταγμα για την ζωή του και να δουλεύει μέσα σε αυτό το πρόταγμα.

Κορνήλιος Καστοριάδης, Οι ομιλίες στην Ελλάδα

Η αυτονομία δεν είναι το κλείσιμο αλλά το άνοιγμα: οντολογικό άνοιγμα, δυνατότητα να ξεπεραστεί το πληροφορησιακό, γνωστικό και οργανωτικό κλείσιμο που χαρακτηρίζει τα αυτοσυγκροτούμενα, αλλά ετερόνομα όντα.....

Η αυτονομία είναι λοιπόν, για μας, στο κοινωνικό επίπεδο: η ρητή αυτοθέσμιση, που ξέρει πως είναι τέτοια. Και η ιδέα αυτή εμπνύχώνει το πολιτικό πρόταγμα της εγκαθίδρυσης μιας αυτόνομης κοινωνίας.

Κορνήλιος Καστοριάδης, Χώροι του Ανθρώπου

Η ακόλουθη πραγμάτευση της ελευθερίας ανασκευάζει και αναθεωρεί παραδεδομένες αντιλήψεις με τρόπους που αντιμετωπίζουν κριτικά τις αδυναμίες της ουσιοκρατικής ελευθερίας και της αρνητικής ελευθερίας. Η ανασυγκρότηση της έννοιας αναδεικνύει τις διαστάσεις της αυτονομίας, της ανοικτής επιλογής και της αυτοδημιουργίας, τις οποίες ο Μαρξ, ο Καντ και ο Μπερλίν περιέβαλαν με αξία, αλλά και τις υπέσκαψαν λόγω της προσήλωσής τους σε μια παγιωμένη, σταθερή σύλληψη του ατόμου και της «ουσίας του» ή λόγω της αδιαφορίας τους για τη σύσταση του εαυτού και τα δεσμά του.

Σύμφωνα με την προτεινόμενη επανερμηνεία της ελευθερίας, τα ελεύθερα άτομα και οι ελεύθερες συλλογικότητες χαράσσουν την πορεία τους στη ζωή λαμβάνοντας αναστοχαστικά αποφάσεις και επιλέγοντας από πραγματικά διαθέσιμες εναλλακτικές, οι οποίες όμως μπορούν να επεκτείνονται σε νέες δυνατότητες που φέρνουν στο φως οι ίδιοι οι δρώντες. Διεκδικούν έτσι την ελευθερία να αμφισβητούν, να αναμορφώνουν και να επανεπινοούν τα πλαίσια της ύπαρξής τους πέρα από προκαθορισμένα όρια. Για να διευρυνθεί ο ανοικτός αυτοπροσδιορισμός και το πραγματικό φάσμα των επιλογών και της ελεύθερης δημιουργίας απαιτούνται ιδιαίτερες προδιαθέσεις, πρακτικές και ρυθμίσεις. Η ελευθερία επιστρατεύει έτσι μια διαρκή διαδικασία κριτικής αντίστασης ενάντια στους κοινωνικούς και τους ψυχικούς φραγμούς και περιορισμούς.

Αυτόνομο υποκείμενο;

Ο πυρήνας

Η συγκρότηση μιας ελεύθερης υποκειμενικότητας (ενός αυτόνομου ατόμου) ενέχει πολλές πτυχές και προϋποθέσεις από τη σκοπιά του Καστοριάδη. Στο επίκεντρό της βρίσκεται ο εσωτερικός αυτο-προσδιορισμός που τροφοδοτείται από την καλλιέργεια μιας άλλης σχέσης, μιας άλλης στάσης προς τον εαυτό με άξονα (α) την αποδέσμευση της ατομικής φαντασίας (β) τον κριτικό αναστοχασμό και τη διαβουλευτική διαμόρφωση της βούλησης (Καστοριάδης, 1997: 143, 165-166, 329-330, Καστοριάδης, 1990: 43-97). Σε υποκειμενικό επίπεδο, το «πρόταγμα της αυτονομίας», όπως το ονομάζει ο Καστοριάδης, επιζητεί

πρώτον, την εγκαθίδρυση ενός άλλου τύπου σχέσεως ανάμεσα στο αυτοστοχαζόμενο υποκείμενο, υποκείμενο θελήσεως και σκέψης, και το ασυνείδητό του, δηλαδή τη ριζική του φαντασία, και δεύτερον, ακριβώς την απελευθέρωση της ικανότητάς του να ποιεί και να πράττει, δηλαδή να σχηματίζει ένα ανοιχτό πρόταγμα για την ζωή του και να δουλεύει μέσα σε αυτό το πρόταγμα.

(Καστοριάδης, 1990: 89)

Ο αναστοχασμός ονομάζει εδώ μια κίνηση με την οποία τα άτομα αποστασιοποιούνται εν μέρει από αυτό

που σκέφτονται και αυτό που κάνουν, το καθιστούν αντικείμενο της σκέψης τους και το μελετούν σε σχέση με το νόημά του, την εγκυρότητά του και την επιθυμητότητά του. Στοιχεία της ταυτότητας του εαυτού υπόκεινται έτσι σε αξιολόγηση και μετασχηματισμό. Η κριτική αυτο-εξέταση δεν περιορίζεται σε επιμέρους απόψεις και δράσεις, αλλά εκτείνεται ως τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις και τα κίνητρά τους. Επιπλέον, ο αναστοχασμός δεν εξαιρεί τίποτε από την κριτική του, αποκηρύσσει την πίστη σε απόλυτες αξίες και παίρνει αποφάσεις για τις αρχές και τις επιθυμίες του εαυτού, οι οποίες αποφάσεις υπόκεινται σε αναθεώρηση (Καστοριάδης, 1997: 102-103, 122,158, 160, 194, 267-9, Καστοριάδης, 1991: 21). Η διαβούλευση συνίσταται σε μια αναστοχαστική λήψη αποφάσεων με την οποία τα αποτελέσματα του αναστοχασμού επιδιώκουν να επηρεάσουν τους παράγοντες που κατευθύνουν τη δράση του ατόμου. Τέλος, ένα αυτόνομο υποκείμενο διατηρεί μια ανοικτή αλληλεπίδραση με το ψυχικό φαντασιακό του και κινητοποιεί τις δημιουργικές του ικανότητες στη διάπλαση και την αναμόρφωση της ζωής του. Η φαντασία συντείνει σε μια ανοικτή αυτο-δημιουργία η οποία μπορεί να ξεφεύγει από τα καθιερωμένα και στενά περιθώρια επιλογών.

Ο αυτοπροσδιορισμός με αυτές τις τέχνες του αναστοχασμού, της διαβούλευσης και της φαντασίας προάγει την ελευθερία με ποικίλους τρόπους. Το κυριότερο είναι ότι η ελεύθερη επιλογή φτάνει να καθορίζει επίσης τα θεμέλια της σκέψης και της δράσης. Τα ελεύθερα άτομα αναπτύσσουν τη δύναμη να επηρεάζουν τις προτιμήσεις τους και να αποφασίζουν για τις κατευθυντήριες αρχές και τους στόχους τους. Αυτή η πρακτική αντιστοιχεί στον ορισμό της αυτονομίας που δίνουν τα λεξικά: τα άτομα «δίνουν τον νόμο στον εαυτό τους» με την έννοια ότι ασκούν έλεγχο στη συμπεριφορά τους και ορίζουν τους παράγοντες που την καθοδηγούν. Όταν κανείς παρωθείται παθητικά από επιθυμίες, εσωτερικευμένους κανόνες και απολιθωμένες συνήθειες είναι ένα ενεργούμενο ανεξάρτητων αιτιών. Η ετερονομία συρρικνώνει τις επιλογές μας ελέγχοντας τα ίδια τα αξιώματα της σκέψης και τα κίνητρα της δράσης που μας ωθούν σε ορισμένες κατευθύνσεις εξοβελίζοντας άλλες δυνατότητες. Η αυτο-εξέταση και αυτο-αμφισβήτηση μπορούν να δημιουργήσουν μια απόσταση από τις εδραιωμένες αντιλήψεις και τους κυρίαρχους σκοπούς μας, επιτρέποντάς μας να διανοηθούμε εναλλακτικές δυνατότητες: το δεδομένο νόημα της σκέψης, της δράσης και της ύπαρξής μας παύει να αποτελεί μια ανεξάρτητη αιτία...και ανοίγεται μια πραγματική δυνατότητα επιλογής του νοήματος που δεν καθορίζεται από πριν (Καστοριάδης, 1991: 165).

Το ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι αν αυτή η αναστοχαστική άσκηση της σκέψης που στρέφεται πάνω στον εαυτό της έχει αξία για την ελευθερία. Η επιθυμία μας να κάνουμε κάτι, και η δεύτερης τάξης επιθυμία μας να έχουμε αυτή την επιθυμία, ενδέχεται να απορρέουν από βαθιά ριζωμένες αρχές και επιθυμίες τις οποίες δεν έχουμε δεχθεί συνειδητά. Όταν συμβαίνει αυτό, μπορούμε άραγε να μιλούμε για ελευθερία ή μήπως οι επιθυμίες και η δράση μας κανονίζονται από παράγοντες που δρουν σε ένα βαθύτερο και αδιαφανές επίπεδο; Για να ελαττωθεί κατά το δυνατόν αυτή η πιθανότητα, ο αναστοχασμός δεν πρέπει να αρκείται στις επιφανειακές επιθυμίες του πρώτου επιπέδου, αυτές που νιώθουμε άμεσα να υποκινούν τη δράση μας, αλλά θα πρέπει να αναζητεί τα βαθύτερα αντικείμενα των επιθυμιών και τις βαθύτερες αντιλήψεις που μας διαπνέουν, έτσι ώστε να μην τους επιτρέπει να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά του ατόμου ως φυσικοί αυτοματισμοί, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για διαφορετικές επιλογές και δυνατότητες, πέρα από ανεξέλεγκτους και παγιωμένους παράγοντες που μας χειραγωγούν πνευματικά και ψυχικά.

Αυτονομία και το κοινωνικό υποκείμενο

Αυτή η προσέγγιση στην αυτονομία φανερώνει τη σημασία της αν ανακαλέσουμε στη μνήμη τις ιδέες του Καστοριάδη (και όχι μόνον) για το ανθρώπινο ον. Ως προϊόν της κοινωνικοποίησης και φορέας μιας ασυνείδητης ψυχής, το άτομο κυριαρχείται, ρυθμίζεται και παρεμποδίζεται από εσωτερικές ορμές και εσωτερικευμένες κοινωνικές πειθαρχίες. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο αναστοχασμός και η φαντασία αποτελούν βασικούς στυλοβάτες και προϋποθέσεις μιας πραγματικής ελευθερίας, αν ελευθερία σημαίνει ότι δεν καθοδηγούμαστε από προϋπάρχοντες παράγοντες ανεξάρτητους από τη βούλησή μας (Καστοριάδης, 1991: 165).

Επειδή μη επιλεγμένοι παράγοντες (εσωτερικευμένες κοινωνικές αντιλήψεις, ασυνείδητες ορμές) ενυπάρχουν πάντα στα άτομα και επιδρούν πάνω τους, η απόφαση ότι «οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι» δεν αληθεύει. Η ελευθερία είναι μια δυνατότητα παρά μια φυσική κατάσταση. Και απαιτεί μια κριτική αναμέτρηση με τους πάντοτε παρόντες παράγοντες που διέπουν τη σκέψη και τη δράση μας. Εδώ εντοπίζουμε τη θεμελιώδη στροφή στη φιλοσοφία της ελευθερίας που συντελέστηκε μετά την «κριτική του υποκειμένου». Αντί να είναι «φυσικά» ελεύθερο και κυρίαρχο, το υποκείμενο είναι «φυσικά» δέσμιο κοινωνικών και ασυνείδητων δυνάμεων. Το συμπέρασμα που πρέπει να συναγάγουμε δεν είναι ότι η ελευθερία είναι μια χίμαιρα, αλλά ότι μας καλεί σε ένα διαρκή αγώνα. Δεν είναι μια κατάσταση που επιτυγχάνεται άπαξ και διαπαντός, αλλά μια αγωνιστική διαδικασία. Μέσα από πρακτικές επιμέλειες του εαυτού και αυτο-ενδυνάμωσης, η ελευθερία μπο-

ρεί να σπάσει τους τωρινούς φραγμούς της, αν και δεν μπορεί ποτέ να γίνει απόλυτη και πλήρης.

Το γεγονός της κοινωνικής κατασκευής συνιστά μια θεμελιώδη πρόκληση για την ελευθερία, γιατί συνεπάγεται καθαυτό μια βαθιά υποταγή σε εξωτερικά επιβεβλημένους νόμους (Καστοριάδης, 1997: 168, 267, 271, Καστοριάδης, 1985: 154-163). «Ο καθένας από μας νομίζει πως είναι ο εαυτός του και ο ίδιος αλλά στα 99,99% είναι ένα απόσπασμα της κοινωνίας που περπατάει και τίποτα περισσότερο. Για να γίνει κάτι περισσότερο χρειάζονται άλλες προϋποθέσεις» (Καστοριάδης, 1990: 44). Κοινωνικά κριτήρια, αξίες και προκαταλήψεις εποικίζουν το υποκείμενο από τις απαρχές της ζωής του και παγιώνονται σταδιακά σχηματίζοντας σιωπηλούς άξονες σκέψης και δράσης. Η συνήθεια γίνεται δεύτερη φύση, και η σκέψη να κάνουμε κάτι διαφορετικό διαγράφεται από τον ορίζοντα. Η συνειδητή προσήλωση σε κοινωνικές αρχές εμπεδώνεται επίσης συχνά με νομιμοποιητικές πεποιθήσεις που επενδύουν ιστορικές μορφές και κανόνες με απόλυτο κύρος, ιερότητα ή φυσικότητα. Η συνήθεια και η πραγματοποίηση κοινωνικών θεσμών κρατούν τα άτομα δέσμια των ιδιαίτερων αξιωμάτων του χρόνου και του τόπου τους και συγκαλύπτουν την υποταγή τους στη θεσμισμένη κοινωνία (Καστοριάδης, 1997: 264). Το άτομο εγκλωβίζεται σε στατικά σχήματα δράσης, που διαγράφουν εναλλακτικές δυνατότητες και παρεμποδίζουν νέα ξεκινήματα στη ζωή τους.

Οι εσωτερικευμένοι κανόνες στήνουν έναν ισχυρό μηχανισμό κοινωνικής εξουσίας κατευθύνοντας τα υποκείμενα δράσης ώστε να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους χωρίς φανερό εξαναγκασμό. Η κοινωνική χειραγώγηση του ατόμου, που αποτελεί καθαυτή μια αιτία ανελευθερίας, μπορεί να εξυπηρετεί επίσης τη διαιώνιση δομών υποταγής οδηγώντας τα άτομα να αναπαράγουν «με τη βούλησή τους» ρόλους που στενεύουν τα περιθώρια των επιλογών τους και τα θέτουν κάτω από τον ζυγό άλλων (Καστοριάδης, 1991: 149-150, Hirschmann, 2003: 98-99, 188-189).

Η σημασία του αναστοχασμού και της φαντασίας στη ζωή των ατόμων έγκειται ακριβώς στο ότι ανοίγουν δρόμους πέρα από τον παθητικό εγκλωβισμό σε κοινωνικά καλούπια, και συντελούν έτσι στην αντίσταση ενάντια στην εθελοδοουλία. Ο αναστοχασμός αντλεί δύναμη από μια εικόνα για την πραγματικότητα που φωτίζει τον τυχαίο και μη αναγκαίο χαρακτήρα της. Όταν οι ιδέες και οι πρακτικές που επικρατούν σε ένα κοινωνικό περιβάλλον θεωρούνται «φυσικές», εντολές του Θεού, ορθολογικές επιταγές ή ιερές παραδόσεις, εδραιώνονται ως το αυτονόητο πλαίσιο της ζωής και τίθενται υπεράνω αμφισβήτησης (Καστοριάδης, 1997: 86, 133, 265, Καστοριάδης, 1990: 45, 88). Απεναντίας, η επίγνωση ότι όλες οι αρχές είναι συμβατικές και ιστορικά μεταβλητές μπορεί να υποδαυλίσει μια αποστασιοποίηση και ένα σκεπτικισμό. Όταν κανένα συγκεκριμένο σύνολο αρχών, πρακτικών και δυνατοτήτων δεν εκλαμβάνεται ως αναγκαίο ή απολύτως έγκυρο, δεν αποκλείονται ούτε απωθούνται εξ ορισμού άλλες δυνατότητες. Ξεκινώντας από αυτή την αποστασιοποίηση, ο αναστοχασμός διεισδύει στις κοινωνικές δομές της προσωπικής ταυτότητας, θεματοποιεί κατεστημένες αρχές και αντικείμενα, και διερωτάται για το νόημά τους υπό το φως άλλων κριτηρίων, πρισμάτων και αρχών. Η αναστοχαστική δραστηριότητα κλονίζει έτσι την αστόχαστη κυριαρχία των κοινωνικών κατασκευών, ανοίγει τη δυνατότητα απόρριψης ή συνειδητής αποδοχής τους και καθιστά δυνατές διαφορετικές επιλογές. Το αποτέλεσμα είναι μια διασάλυση του εγκλωβισμού στην κοινωνική κατασκευή του ατόμου και ένας βαθμός ενεργού αυτο-δημιουργίας εκ των υστέρων. Ο κοινωνικά κατασκευασμένος εαυτός μπορεί συνειδητά να απορρίψει, να κρίνει και να αναθεωρήσει τις κοινωνικές του έξεις και αρχές (Καστοριάδης, 1997: 271).

Ο νόμος είναι η δόξα μας και ξέρουμε ότι είναι η δόξα μας. Συνεπώς όχι μόνον τον εκάναμε αλλά αν σκεφτούμε εύλογα, στοχαστικά και βουλευτικά ότι πρέπει να τον αλλάξουμε, μπορούμε να τον αλλάξουμε, δεν είμαστε αποξενωμένοι απ'την ίδια μας την δημιουργία... [Το υποκείμενο γίνεται αυτόνομο] δεχόμενο, προσδεχόμενο, αναλαμβάνον τα περιεχόμενα του ασυνειδήτου, ανακλώντας και στοχαζόμενο και αυτοστοχαζόμενο πάνω σε αυτά, και καθιστάμενο ικανό να επιλέξει με σχετική διαύγεια ανάμεσα στις ενορμήσεις και στις ιδέες, για να αποφασίσει ποιες θα προσπαθήσει να πραγματοποιήσει.

(Καστοριάδης, 1990: 62, 81)

Μια τέτοια κριτική στάση προς την κοινωνική ταυτότητα ενισχύει επίσης την ελευθερία στο μέτρο που πλήττει τα εσωτερικά θεμέλια των καταπιεστικών κοινωνικών συνθηκών: τους βαθιά ριζωμένους κοινωνικούς νόμους που υποστηρίζουν υποτελείς ρόλους και τις κοινωνικές αρχές ή αντιλήψεις που περιβάλλουν με τον μανδύα της φυσικότητας τα δεσμά της κυριαρχίας ή εμψυσούν έναν δουλοπρεπή φόβο απέναντι στις κοινωνικές εξουσίες. Η κριτική μπορεί να αντλήσει τα όπλα της από ασυνέπειες και αντιφάσεις στον ιστό των κοινωνικών νοημάτων. Ο αναστοχασμός μπορεί να δανειστεί υλικά επίσης από εναλλακτικές παραδόσεις νοημάτων και αξιών που συντηρούνται από μειονότητες ή ξένους πολιτισμούς. Και, τέλος, το ριζικό φανταστικό οραματίζεται ιδέες και οπτικές πέρα από την κυρίαρχη κουλτούρα όταν φαντάζεται εναλλακτικά ιδεώδη ή συλλαμβάνει νέους τρόπους κατανόησης των πραγμάτων (Καστοριάδης, 1985: 157, Καστοριάδης, 1997: 269).

Το δημιουργικό φαντασιακό αποτελεί τον δεύτερο πυλώνα της αυτονομίας στον Καστοριάδη. Μας επιτρέπει να αποδράσουμε από τα κυκλώματα της συνήθειας και της ανατροφής μας. Αν δεν υπήρχε η δυνατότητα να συμβεί κάτι καινούριο στη ζωή μας, η ελευθερία που μας δίνει ο κριτικός αναστοχασμός πάνω στον εαυτό μας θα παρέμενε εκ των προτέρων οριοθετημένη από τα δεδομένα ιστορικά πλαίσια (Καστοριάδης, 1990: 83-91, Καστοριάδης, 1997: 160). Το φαντασιακό κυοφορεί νέες δυνατότητες και πλουτίζει ως εκ τούτου το εύρος των επιλογών και την ικανότητα να διαμορφώσουμε τις ζωές μας πέρα από κάθε δεδομένο από πριν σύνολο δυνατοτήτων και ευκαιριών.

Ως τέτοια, η ελεύθερη έκφραση της φαντασίας είναι μια έκφραση και πραγμάτωση της ελευθερίας εφόσον η δημιουργικότητα ανήκει στις λειτουργίες και τις ικανότητες των ανθρώπων. Αλλά η απελευθέρωση και η κινητοποίηση της φαντασίας έχει επίσης εργαλειακή αξία. Αυξάνει την ικανότητα του ατόμου να συγκροτεί ελεύθερα τον τρόπο ζωής του. Με την επινόηση νέων ιδεών, αντικειμένων, σχέσεων και πρακτικών, το άτομο μπορεί να κάνει πράξη την αυτονομία με τη ριζική έννοια της «θέσης του νόμου» από το υποκειμένο για τον εαυτό του, για τη σκέψη και τη δράση του. Το φαντασιακό απελευθερώνει, επίσης, άτομα και συλλογικότητες εφόσον τους δίνει τη δυνατότητα να αποδράσουν από την ταυτότητα, την επαναλαμβανόμενη κίνηση μέσα σε ρουτίνες και στερεότυπα σχήματα. Η ελευθερία επιλογής καθίσταται έτσι δυνάμει απεριόριστη και τα άτομα αποκτούν μια ριζοσπαστική αυτονομία από τα κοινωνικά τους περιβάλλοντα εφόσον σκέφτονται και δρουν με τρόπους που ξεφεύγουν από το ρεπερτόριο των διαθέσιμων μορφών.

Οι πράξεις της πρωτότυπης δημιουργίας του εαυτού και του βίου μας είναι πράξεις αντίστασης ενάντια σε κοινωνικές δυνάμεις που μας χειραγωγούν προγραμματίζοντας το ίδιο το φάσμα των νοητών και θεμιτών επιλογών. Η χειραφέτηση μέσα από νέες δημιουργίες μπορεί να φαίνεται μάταια ή επιτευδεμένη, αλλά γίνεται ξεκάθαρα κρίσιμη και επιτακτική όταν οι υπαρκτές επιλογές είναι υπερβολικά περιοριστικές ή καταπιεστικές. Οι ρόλοι που ήταν διαθέσιμοι στις γυναίκες σε πατριαρχικές κοινωνίες θέσπιζαν την υποταγή τους και τον αποκλεισμό τους από τις ελευθερίες της δημόσιας ζωής. Πριν από αρκετά πρόσφατες ιστορικές εξελίξεις, οι έμφυλες ταυτότητες που μπορούσαν να επιτελεστούν δημόσια στις δυτικές κοινωνίες ήταν αυστηρά και στενά προκανονισμένες. Και στις δύο περιπτώσεις, η ελευθερία ατόμων και συλλογικοτήτων αναπτύχθηκε όχι με την πραγματοποίηση διαφορετικών επιλογών από το ευρετήριο των υπαρκτών εναλλακτικών αλλά με την επινόηση νέων δυνατοτήτων.

Η ψυχή της αυτονομίας

Το ίδιο δίπτυχο φαντασίας και αναστοχασμού αυξάνει την ελευθερία από ασυνείδητες ορμές. Αν αφανή κίνητρα και φαντασιώσεις μπορούν να κατευθύνουν τη δράση πίσω από την πλάτη της συνείδησης, μια αναστοχαστική κατατριβή με τον εαυτό γίνεται απαραίτητη για να υπάρξει αυτόνομη επιλογή. Για να χαλαρώσει κανείς τα δεσμά των ασυνείδητων ορμών θα πρέπει να εγκύψει στις παρούσες επιθυμίες, παραστάσεις και δεσμεύσεις του, να στοχαστεί πάνω στα θεμέλιά τους και να αναζητήσει το νόημά τους και τις πιθανές συσχετίσεις τους με χαμένα αντικείμενα επιθυμίας. Η ανάσυρση και η κριτική διερεύνηση ασυνείδητων ορμών μπορεί να τις καταστήσει αντικείμενο διαβούλευσης και συνειδητής απόφαση. Ως αποτέλεσμα, αντί να άγονται και να φέρονται από σκοτεινές ψυχικές δυνάμεις, τα άτομα μπορούν να κυβερνήσουν συνειδητά τον εαυτό τους φιλτράροντας ποια στοιχεία από τις επιθυμίες τους θα περνούν στις δράσεις και στα λόγια τους. Το ζήτημα για τα αυτόνομα άτομα είναι να παύσουν να είναι υποδουλωμένα στο ασυνείδητο και να μπορούν να ανακόψουν παρορμητικές και ψυχαναγκαστικές συμπεριφορές, γνωρίζοντας συνειδητά τις ορμές και τις επιθυμίες που τα ωθούν στη μία ή την άλλη κατεύθυνση (Καστοριάδης, 1990: 80-83, Καστοριάδης, 1985: 153-158).

Η διττή προσέγγιση του Καστοριάδη στην αυτονομία εισάγει στο πεδίο αυτό μια σειρά κρίσιμων αναθεωρήσεων. Πρώτον, η κριτική αναμέτρηση με τις ασυνείδητες δυνάμεις αποτελεί πρόοδο σε σχέση με την Καντιανή αυτονομία και άλλες σύγχρονες εννοιολογήσεις της ελευθερίας που παραβλέπουν τους ασυνείδητους φραγμούς και τις σκοτεινές ψυχικές ορμές. Επίσης, το δυναμικό ασυνείδητο οδηγεί σε μια βελτιωμένη σύλληψη της αναστοχαστικής αυτονομίας. Από τη σκοπιά του, ο απόλυτος αναστοχασμός και η πλήρης ορθολογική αυτοκυριαρχία είναι αδύνατα. Ο αναστοχασμός δεν συνίσταται «σε μια ‘συνειδητοποίηση’ πραγματοποιημένη για πάντα, αλλά σε μια *άλλη σχέση* συνειδητού και ασυνείδητου, διαύγειας και φαντασιακής λειτουργίας, σε μια *άλλη στάση* του υποκειμένου απέναντι στον εαυτό του, σε μια βαθιά τροποποίηση του μίγματος ενεργητικότητας-παθητικότητας» (Καστοριάδης, 1985: 154). Στόχος είναι η επίτευξη ενός υψηλότερου βαθμού αναστοχαστικότητας και επιλογής σε σχέση με τα κίνητρα της δράσης, ακόμη και αν η απόλυτη διαύγεια για τον εαυτό μας είναι ανέφικτη.

Δεύτερον, η επανερμηνεία της αυτονομίας που εισηγείται ο Καστοριάδης ενσωματώνει την κριτική του ορθολογικού αυτοελέγχου ως ιδεώδους της ελευθερίας και προσβλέπει σε μια πιο εποικοδομητική ισορροπία

ανάμεσα στον λόγο και την επιθυμία. Η ελευθερία προάγεται από μια διαλεκτική αλληλεπίδραση ανάμεσα στα δύο η οποία αποφεύγει τόσο την τυραννία του λόγου όσο και μια αχαλίνωτη «απελευθέρωση της επιθυμίας». Η διαρκής άσκηση του ορθολογικού ελέγχου μπορεί να στραγγαλίσει τον αυθορμητισμό, να καταστείλει την επιθυμία και να απαγορεύσει στιγμές ανεμελιάς ή πρωτοτυπίας (Whitebook, 1996: 86-89, 218-219, Kateb, 2002: 104). Από την άλλη, και ενάντια στις διακηρύξεις ενός ρομαντισμού που αναστήθηκε από στοχαστές όπως ο Ράιχ και ο Μαρκούζε, η ελευθερία δεν τάσσεται μονομερώς στο πλευρό της επιθυμίας. Η επιθυμία μπορεί να είναι το ίδιο καταπιεστική όσο και η συμμόρφωση με τις αυστηρές επιταγές του οικουμενικού λόγου. Άκαμπτες και ανεξέλεγκτες ορμές ενδέχεται να εξαναγκάσουν τα άτομα να δρουν ενάντια στη θέλησή τους, και είναι πιθανόν να οδηγούν σε συμπεριφορές που τα άτομα απορρίπτουν από τη σκοπιά άλλων προτιμήσεων ή αντιλήψεων. Η «απελευθέρωση της επιθυμίας» μπορεί να υπονομεύσει τη δράση όταν συγκρουόμενες επιθυμίες ωθούν την πράξη σε αντιφατικές κατευθύνσεις που αλληλοακυρώνονται. Τέλος, ένα άτομο που χειραγωγείται από τυχαίες επιθυμίες που εμφανίζονται μέσα του έχει απεμπολήσει την ελευθερία του να αποφασίζει και έχει γίνει υποχείριο ανεξάρτητων δυνάμεων.

Ενάντια και στον ορθολογισμό και στον πανσεξουαλισμό, η ελευθερία τρέφεται από ένα πιο ενοποιημένο και ισορροπημένο ήθος αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον λόγο και την επιθυμία το οποίο δύναται να σχηματίσει μια πιο τολμηρή μορφή υποκειμένου (προσωπικότητας). Αυτό το υποκείμενο θα απέρριπτε τον αντιπαραγωγικό μηχανισμό της απόθησης στη διαχείριση των παράνομων ή αθέμιτων ορμών του, αλλά δεν θα παρασυρόταν σε έναν αστόχαστο ηδονισμό. Θα εφάρμοζε, αντίθετα, μια ιδιαίτερη πρακτική αναστοχασμού η οποία συντείνει στην αυτονομία.

Η αυτονομία προϋποθέτει αυτο-έλεγχο, αυτοκριτική και διαβούλευση γύρω από τα αντικείμενα της επιθυμίας, με οδηγό αναστοχαστικούς κανόνες και γνώμονες της φρόνησης. Αλλά ο Καστοριάδης προτείνει επίσης μια αντίστροφη κίνηση που τείνει προς την (προσεκτική) απελευθέρωση του ασυνείδητου φαντασιακού: την απελευθέρωση των ασυνείδητων φαντασιώσεων από την κοινωνική απόθηση την οποία επιτελεί το ορθολογικό εγώ, την αποκάλυψη και μερική εκπλήρωση της ασυνείδητης επιθυμίας. «Ο πόθος, οι ενορμήσεις... είναι κι αυτές ο εαυτός μου, και πρέπει να τις οδηγήσω όχι μόνο στη συνείδηση, αλλά και στην έκφραση και στην ύπαρξη» (Καστοριάδης, 1985: 154). «[Ε]νας από τους σκοπούς της αναλύσεως είναι ακριβώς να απελευθερώσει αυτόν τον παραστασιακό ρου από την απόθηση την οποία υφίσταται συνήθως εκ μέρους ενός εγώ που είναι ακριβώς ένα, κατά κανόνα, κατά πρώτη προσέγγιση, άκαμπτο και, ουσιαστικά, κοινωνικό κατασκευάσμα» (Καστοριάδης, 1990: 81).

Για να αποφύγουμε την καταστολή του φαντασιακού (των παραστάσεων, των προθέσεων, των συναισθημάτων) και να προαγάγουμε τη δημιουργικότητα και την ελευθερία, η εσωτερική μας διαβούλευση πρέπει να διεξάγεται με μια ανοικτόμυαλη, «φιλελεύθερη» διάθεση. Ο αυτοέλεγχος πρέπει να μετριάζεται και να συνυφαίνεται με μια βούληση πειραματισμού και μια ευαισθησία στις λανθάνουσες ή τις νέες δημιουργίες της φαντασίας. Ο σκοπός εν προκειμένω δεν είναι μόνον να υποτάξουμε την ασυνείδητη ψυχή στην εξουσία της νηφάλιας λογικής, αλλά επίσης να βαδίσουμε δοκιμαστικά στην αντίθετη κατεύθυνση και να εκθέσουμε το υποκείμενο της σκέψης στην ετερογένεια και την ιδιομορφία του ασυνείδητου (Καστοριάδης, 1990: 81, 83, 89, 91, Καστοριάδης, 1985: 154-155). Ο λόγος και η κυριαρχία θα πρέπει να συζευχθούν με μια διάθεση κριτικής απόκρισης σε απρόβλεπτα συμβάντα και στιγμές «ανέμελης» αυτο-εγκατάλειψης.

Υπό τη μορφή αυτή, η ελευθερία από τους καταναγκασμούς του ελέγχου, η κατάφαση της επιθυμίας και η ελευθερία να δοκιμάσουμε νέες εμπειρίες μπορούν να συμβαδίσουν με τον συνετό αυτοπροσδιορισμό και την ελευθερία από ψυχικές καθηλώσεις (Καστοριάδης, 1997: 128, 132-133). Η δοκιμαστική απελευθέρωση του ασυνείδητου από τα δεσμά της κοινωνικής απόθησης μπορεί να πυροδοτήσει αλλαγές στην κοινωνική ταυτότητα, και ενισχύει την ελευθερία από τις κοινωνικές επιβολές. Αντλώντας έμπνευση από τη δημιουργική δεξαμενή του ασυνείδητου, το άτομο μπορεί να σκεφτεί και να δράσει διαφορετικά από τους καθιερωμένους κανόνες της ύπαρξης.

Τα όρια της αυτονομίας, η ελεύθερη βούληση και άλλες ενστάσεις

Οι κριτικές επιθέσεις στο νεωτερικό υποκείμενο αποκήρυξαν το ιδανικό της αυτονομίας ως ορθολογικού αυτοκαθορισμού ή αυτοδημιουργίας επικαλούμενες, μεταξύ άλλων, το ασυνείδητο και την κοινωνική κατασκευή του εαυτού. Στον βαθμό που η σκέψη ρυθμίζεται ασυνείδητα και κανονίζεται από κοινωνικούς Λόγους, δηλαδή κοινωνικά συστήματα σημασιών, ο στοχασμός δεν μπορεί να είναι αυτόνομος. Αλλά αυτό το επιχείρημα δεν έχει μεγάλη ισχύ απέναντι σε μια ηθική της αυτονομίας που εδράζεται σε μια αναθεωρημένη ερμηνεία της ικανότητας δράσης και δεν διεκδικεί την πλήρη κυριαρχία του υποκειμένου. Η αυτονομία νοηματοδοτείται τώρα ως ένας αγώνας μέσω του οποίου το άτομο γίνεται λιγότερο παθητικό προϊόν των συγκυριών και

περισσότερο δημιουργός του τρόπου ζωής του (Καστοριάδης, 1997: 168, Καστοριάδης, 1985: 153-160). Αλλά αυτή «η δραστηριότητα του υποκειμένου που 'εργάζεται πάνω στον ίδιο του τον εαυτό' συναντά σαν αντικείμενό της το πλήθος των περιεχομένων (τον λόγο του Άλλου), με το οποίο δεν τελειώνει ποτέ» (Καστοριάδης, 1985: 155).

Το γεγονός ότι τα νήματα της σκέψης μας υφαίνονται από κοινωνικά νοήματα δεν αποκλείει μια πραγματιστική διαδικασία κριτικού και συνειδητού αυτοσχηματισμού. «Το Εγώ της αυτονομίας...είναι η ενεργός και διαυγής αρχή που αναδιοργανώνει συνεχώς τα περιεχόμενα βοηθούμενη από τα ίδια αυτά περιεχόμενα, που παράγει μ'ένα υλικό και σε συνάρτηση με ανάγκες και ιδέες, οι οποίες είναι μείγμα αυτού που βρήκε να υπάρχει ήδη και αυτού που η ίδια παρήγαγε» (Καστοριάδης, 1985: 175). Κάθε πολιτισμός έχει μια σχετικά χαλαρή συνοχή, είναι μεταβλητός και μπορεί να τα διατρέχεται από αντιφάσεις. Το ασυνείδητο, από την πλευρά του, δεν μπορεί να ξεγράψει κάθε δυνατότητα πνευματικής ανεξαρτησίας, για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω. Τέλος, μια ικανότητα για πρωτότυπη δημιουργία μπορεί να γίνει δεκτή ως εύλογη υπόθεση, η οποία δεν φαντασιώνεται μια πλήρη αυτοδημιουργία εξ αρχής, αλλά αναφέρεται μόνο σε επεισόδια καινοτομίας ή υπέρβασης επιμέρους κοινωνικών πλαισίων.

Το σωρευτικό αποτέλεσμα αυτών των αναθεωρητικών κινήσεων είναι μια επανερμηνεία της αυτονομίας με τη λογική της μερικής αυτο-διαμόρφωσης που γίνεται υπό όρους και είναι μερική (Καστοριάδης, 1997: 168-169). Οι ορίζοντες της αυτονομίας, ωστόσο, εκτείνονται στο άπειρο. Τα άτομα μπορούν να σπάσουν τα καλούπια που επιβλήθηκαν στη σκέψη και τη δράση τους μέσω της κοινωνικοποίησης και των ατομικών ιστοριών των συναισθημάτων και της επιθυμίας. Η κριτική σκέψη, η διαβούλευση και η φαντασία διανοίγουν νέους ορίζοντες. Μπορεί ο πλήρης αυθορμητισμός και η απόλυτη ανεξαρτησία να είναι πέρα από τις δυνάμεις του υποκειμένου, αλλά η ελευθερία του μεγαλώνει σημαντικά με την οικοδόμηση μιας διαφορετικής σχέσης ανάμεσα στο ενεργό υποκείμενο και τη δεδομένη συγκρότησή του, ανάμεσα στην κίνηση και τη στάση, τη δραστηριότητα και την παθητικότητα. Το αυτόνομο υποκείμενο στρέφεται κατά καιρούς πάνω στον εαυτό του, στις αρχές, τους σκοπούς και τις δεσμεύσεις του και γίνεται έτσι ικανό να ξεφύγει από την υποδούλωση της επανάληψης και από τον εγκλωβισμό σε συγκριμένες, καθηλωμένες ταυτότητες (Καστοριάδης, 1991: 165).

Σε τι συνίσταται η αυτονομία του ατόμου σε σχέση με την ψυχή του; Στο ότι έχει κατορθώσει να εγκαθιδρύσει μια νέου είδους σχέση ανάμεσα στην στοχαστική και βουλευτική αρχή της ψυχής του και στις άλλες ψυχικές αρχές, όπως επίσης ανάμεσα στο παρόν του και στην ιστορία εκ της οποίας και μέσω της οποίας έγινε αυτό που είναι. Σχέση που του επιτρέπει να αποφύγει την υποδούλωση στην επανάληψη, να σκέπτεται τον λόγο των σκέψεών του και τα κίνητρα των πράξεών του....μέσα σ'αυτήν φτάνουμε σε μια πραγματική ελευθερία, με την έννοια ότι το υποκείμενο μπορεί να διαλέξει ανάμεσα στα νοήματα που του προσφέρονται ως οδηγοί για την πράξη του...

Μέσα στην προοπτική του προτάγματος της αυτονομίας, προσπαθήσαμε να προσδιορίσουμε τον σκοπό....ως, πρώτον, την εγκαθίδρυση ενός άλλου τύπου σχέσεως ανάμεσα στο αυτοστοχαζόμενο υποκείμενο, υποκείμενο θελήσεως και σκέψης, και το ασυνείδητό του, δηλαδή την ριζική του φαντασία, και, δεύτερον, ακριβώς την απελευθέρωση της ικανότητάς του να ποιεί και να πράττει, δηλαδή να σχηματίζει ένα ανοιχτό πρόταγμα για την ζωή του και να δουλεύει μέσα σε αυτό το πρόταγμα.
(Καστοριάδης, 1990: 64, 89)

Μια άλλη ένσταση θίγει τη θέση και τη λειτουργία του ριζικού φαντασιακού. Αν ο ισχυρισμός του Καστοριάδη είναι ότι η ελευθερία και η αυτονομία πραγματοποιούνται πληρέστερα όταν η δράση βαδίζει σε νέους δρόμους με την αρωγή του φαντασιακού, αυτή η αντίληψη φαίνεται αυθαίρετα περιορισμένη και περιοριστική. Κατά παράδοξο τρόπο, τα άτομα κατακτούν την ελευθερία από τα δεσμά της ταυτότητας, της κοινωνίας και της φύσης όταν οι επιλογές τους ακολουθούν μια συγκεκριμένη, προαποφασισμένη κατεύθυνση και υπακούν σε μια νέα κατηγορική προστακτική: να προκρίνουν το νέο, να κάνουν κάτι πρωτότυπο.

Είναι γεγονός ότι ο Καστοριάδης ευνοεί το πείραμα και τη δημιουργία ως πηγές αυτόνομης δράσης. Στη σκέψη του, αυτό δικαιολογείται εν μέρει επειδή ανιχνεύει στα άτομα μια ικανότητα για πρωτότυπη δημιουργία. Όταν οι κοινωνικές και ψυχικές καθηλώσεις έχουν χαλαρώσει μέσω του αναστοχασμού, η δημιουργικότητα έχει έναν ευρύτερο χώρο για να ξεδιπλωθεί (Καστοριάδης, 1994: 342-345). Επιπλέον, μια ζωή στα όρια μιας απολιθωμένης παράδοσης και στερεότυπων πρακτικών είναι μια ζωή υποταγμένη στην επανάληψη. Το άτομο μένει εγκλωβισμένο στις ίδιες ρουτίνες και επιλογές.

Παρόλα αυτά, κατά τον Καστοριάδη (1991: 165), η μη προαποφασισμένη απόφαση είναι πιο σημαντική από την καινοτομία και την πρωτοτυπία των νοημάτων που καθοδηγούν τη συμπεριφορά. Η συνειδητή διαβούλευση και δράση μπορούν να κινηθούν προς διάφορες κατευθύνσεις. Είναι ελεύθερες να αποδεχθούν και

να επικυρώσουν τις σημερινές αξίες και πρακτικές (Καστοριάδης, 1991: 21). Ο αναστοχασμός είναι σημαντικός γιατί πλαταίνει τους ορίζοντες των δυνατοτήτων, αλλά μπορεί να οδηγηθεί σε διαφορετικές πορείες. Η ίδια ενισχυτική λειτουργία αποδίδεται και στη φαντασία, η οποία βοηθά τα άτομα να ξεκινήσουν κάτι καινούριο και να αποδράσουν από τις περιχαρακώσεις του παρόντος. Αλλά τα προϊόντα του φαντασιακού δεν είναι απαραίτητως αξιόλογα (Καστοριάδης, 1991: 3) και το άτομο μπορεί να αποφασίσει να τα απορρίψει. Η αλλαγή και η νέα αυτο-δημιουργία δεν αποτελούν εμμονές που δεσμεύουν τη βούληση. Ο αναστοχασμός και η φαντασία είναι μέσα για να πραγματοποιήσουμε τη «δυνατότητα να ξεπεραστεί το πληροφορησιακό, γνωστικό και οργανωτικό κλείσιμο που χαρακτηρίζει τα αυτοσυγκροτούμενα, αλλά *ετερόνομα όντα*» (Καστοριάδης, 1995: 327. Η πρώτη υπογράμμιση δική μου).

Ένα άλλο όραμα ελευθερίας: πέρα από την κλειστότητα της ανθρώπινης «φύσης» και την αρνητική ελευθερία

Η θεώρηση αυτή της ελευθερίας έρχεται σε αντιπαράθεση με «ουσιοκρατικές» προσεγγίσεις στην ελευθερία που εμφυτεύουν στα άτομα ένα πυρήνα αμετάβλητων χαρακτηριστικών. Οι εν λόγω φιλοσοφίες της ελευθερίας ταυτίζουν την ελευθερία με συγκεκριμένα πρότυπα δράσης που εκφράζουν τον πυρήνα της φύσης του ανθρώπου, ή την εξισώνουν με έναν αυτοπροσδιορισμό του ανθρώπου ο οποίος γίνεται με άξονα το κέντρο των ουσιωδών χαρακτηριστικών του. Γενικότερα, η ελευθερία περιχαρακώνεται στα πλαίσια των συγκεκριμένων κανόνων και πρακτικών που εκφράζουν την αμετάβλητη ουσία του υποκειμένου. Η σημαντικότερη συνέπεια αυτής της οπτικής είναι ότι η ελεύθερη δράση αιχμαλωτίζεται σε μια κλειστή τροχιά σκέψης και δράσης που ακυρώνει την ελευθερία των ατόμων να δράσουν διαφορετικά και να ανασχηματίσουν τις δομές της ταυτότητας και της κοινωνικής τους ύπαρξης. Η ερμηνεία της ελευθερίας από τον Καστοριάδη θέλει να αποτρέψει αυτές τις συνέπειες του κλεισίματος και της απώθησης τονίζοντας τη μεταβλητότητα του *habitus* (του πλέγματος των συνηθειών) και την ικανότητα ατόμων και κοινοτήτων για καινοτόμο δράση. Στην αυτόνομη δράση ενσωματώνονται επίσης διαδικασίες αυτο-αμφισβήτησης και δημιουργικής πράξης που βοηθούν τα άτομα να απελευθερωθούν ως ένα βαθμό από τα τωρινά δεσμά της σκέψης και της πράξης τους. Η ελευθερία επιδιώκει έναν ευέλικτο αυτοπροσδιορισμό των ατόμων με το άνοιγμα περισσότερων επιλογών στη θεωρία και στην πράξη που υπερπηδούν προκαθορισμένους φραγμούς.

Αλλά η αγωνιστική, αντι-ουσιοκρατική ελευθερία δεν έρχεται σε πλήρη ρήξη με τις κληρονομημένες ιδέες. Αποτελεί κυρίως μια ανακατασκευή τους που διασώζει το πνεύμα νεωτερικών ιδεών για την ελευθερία, διασαλεύοντας εμμονές και προκαταλήψεις της νεωτερικής σκέψης γύρω από τη συγκρότηση του ατόμου και τα όρια της ελευθερίας.

Η ελευθερία της αποδέσμευσης από τον τωρινό μας εαυτό και η ελευθερία του ανεξάρτητου αυτοκαθορισμού προάγονται και ενισχύονται από την αγωνιστική ελευθερία μέσω της απόρριψης συγκεκριμένων θέσεων του Καντ για τον Λόγο, τους νόμους του Λόγου και τον καθορισμό της ελευθερίας από αυτούς. Σε αντίθεση με τον Καντ, η αγωνιστική αυτονομία του Καστοριάδη θεωρεί ότι περιεχόμενα του λόγου –νόμοι, αρχές, ιδέες- είναι συμβατικά, μεταβλητά και αμφισβητήσιμα. Η αυτονομία είναι ένας αναστοχαστικός καθορισμός των κανόνων και των δράσεων του ατόμου από το ίδιο, ο οποίος δεν υπάγεται εκ των προτέρων σε συνταγές ή αμετάκλητες αρχές και παραμένει δεκτικός στην αμφισβήτηση και την αλλαγή. Η προσήλωση του Καντ στους αιώνιους νόμους του λόγου αποκηρύσσεται, και η αυτονομία δεν ανάγεται σε μια σταθερή υπακοή σε αιώνιες αρχές. Απεναντίας, η αυτονομία ανοίγει όλες τις αρχές στην κριτική και την αναθεώρηση, και αποκαθιστά την κυριαρχία του ατόμου πάνω στους κανόνες της σκέψης και της δράσης του, καθώς του επιτρέπει να τους μετασχηματίζει. Η αυτονομία εκφράζει τώρα ένα ήθος κριτικής και πειραματισμού που παραμένει πάντα ζωντανό. Η ελευθερία απλώνεται σε νέους ορίζοντες και εναλλακτικές δυνατότητες αντί να συρρικνώνεται σε μια ζωή υποταγμένη σε αμετάβλητους νόμους.

Κομβικά σημεία αυτής της αγωνιστικής θεώρησης της ελευθερίας προτάσσονται ανάγλυφα στο όραμα του Μαρξ για την κομμουνιστική χειραφέτηση. Η σύγχρονη επανερμηνεία της ελευθερίας οικειοποιείται δύο άξονες της κατά Μαρξ ελευθερίας: τη φυγή από την επανάληψη και την αποδέσμευση των δημιουργικών δυνάμεων των ατόμων που διαρρηγνύουν τη στατικότητα της ζωής και γεννούν την αέναη κίνηση του γίγνεσθαι. Αλλά, από αυτή ακριβώς τη σκοπιά, η νεότερη εννόηση της ελευθερίας υπερβαίνει την αντίληψη του Μαρξ γιατί αρνείται την πίστη του σε ένα σταθερό και καθολικό υποκείμενο της ελευθερίας. Όλα τα σχήματα της ανθρώπινης ευδοκίμησης ανοίγουν στην ελεύθερη επιλογή και την απεριόριστη αμφισβήτηση. Η δημιουργική πράξη αφορά συνολικά τα πλαίσια της ύπαρξης των ατόμων και την ενεργό και απεριόριστη, κατά το δυνατόν, διάπλασή τους.

Εν ολίγοις, η σύγχρονη επανερμηνεία της ελευθερίας από τον Καστοριάδη (και άλλους στοχαστές, όπως

ο Foucault) διαπνέεται από βασικές ιδέες της νεωτερικής σκέψης για την ελευθερία: την αυτονομία ως αυτοκαθορισμό των αρχών μας μέσω του κριτικού αναστοχασμού, τη δύναμη να ξεκινούμε κάτι καινούριο και να ξεπερνάμε τη δεδομένη τάξη των πραγμάτων, την αποδέσμευση από άκαμπτους ρόλους, την αχαλίνωτη δημιουργικότητα, την ανεξαρτησία από κοινωνικές συμβάσεις. Η νεωτερική σκέψη τιθάσευσε και έκαμψε τη ριζοσπαστική ορμή αυτών των ιδεών κάνοντας οπισθοδρομικές χειρονομίες που επαναφέρουν το φάντασμα μιας καθορισμένης και σταθερής ουσίας των ανθρώπων, προσδένοντας την ελεύθερη δράση τους σε δεδομένες αρχές και αντικείμενα. Η αγωνιστική και δημιουργική ελευθερία του Καστοριάδη αποτινάσσει αυτά τα βάρη του πάγιου καθορισμού, αποκαθιστώντας τις χειραφετητικές ιδέες της νεωτερικότητας σε όλη τους τη δύναμη. Το υποκείμενο της ελευθερίας δεν στερείται μόνον αναγκαίων περιεχομένων και μορφών, αλλά ενσωματώνει πρακτικές που αντιπαλεύουν τις υπαρκτές ακαμψίες, υποτέλειες και δεσμεύσεις της σκέψης και της δράσης. Αυτές οι δύο αναθεωρήσεις δίνουν στα υποκείμενα δράσης τη δύναμη να επινοούν ξανά την ατομική και κοινωνική τους ύπαρξη, δραπετεύοντας από τους φραγμούς της κλειστής ταυτότητας και εξερευνώντας καινούριες δυνατότητες.

Πέραν αυτών, η ελευθερία ως απεριόριστη αμφισβήτηση και δημιουργικός αναπροσδιορισμός δεν ενέχει τους κινδύνους που παρουσιάζουν οι αντιλήψεις περί καθορισμένης ανθρώπινης φύσης. Δεν είναι ένα ιδανικό που μπορεί να επιταχθεί πάνω σε άλλους. Δεν διαθέτει συγκεκριμένα περιεχόμενα, υποκινεί μια δράση του ατόμου πάνω στον εαυτό του και ευνοεί τη διάπλαση ποικίλων μορφών ζωής. Επιπλέον, όχι μόνο δεν θεσπίζει απόλυτους νόμους που μπορούν να επιβληθούν εξαναγκαστικά, αλλά αφαιρεί κάθε απόλυτο κύρος από όλους τους νόμους. Αποφεύγει, επίσης, τις συνέπειες της καταπίεσης και του αποκλεισμού που απορρέουν από την ουσιοκρατική ελευθερία όταν αυτή αναγορεύει έναν ιδιαίτερο κώδικα αρχών σε καθολικό πρότυπο το οποίο πρέπει να διέπει την κοινωνική δράση. Μια τέτοια λογική απωθεί τις αποκλίνουσες στάσεις ζωής στο περιθώριο της κοινωνικής νομιμότητας, καλλιεργεί την αδιαλλαξία και απαιτεί την αναμόρφωση ή την καταδίωξη των διαφορών που αποκλίνουν.

Από την άλλη, η αγωνιστική ελευθερία του Καστοριάδη θεραπεύει τις αδυναμίες της αρνητικής ελευθερίας. Μοιράζεται με αυτή ένα ενδιαφέρον για τις ανοικτές επιλογές και την ανεμπόδιση δράση, καθώς επίσης και την επιθυμία αποσύνδεσης της ελευθερίας από συγκεκριμένες, ουσιαστικές αντιλήψεις για το ανθρώπινο αγαθό. Αλλά η αρνητική ελευθερία δεν εισηγείται μια επαρκή εναλλακτική πρόταση πέρα από την ουσιακά καθορισμένη ελευθερία και αποτυγχάνει να διασαλεύσει τα δεσμά του εγκλωβισμού σε παγιωμένες συνήθειες καθώς δεν μεριμνά πραγματικά για το υποκείμενο της ελευθερίας. Αφήνει το άτομο όπως τυχαίνει να είναι, με τις ιδιαίτερες δομές σκέψης και δράσης που το ορίζουν ως αποτέλεσμα κοινωνικών επιρροών και βαθιών ψυχικών δομών.

Επίσης, η ελευθερία και ο νόμος έχουν σχετιστεί με αντίθετους τρόπους από δύο κυρίαρχα ρεύματα σκέψης στη νεότερη φιλοσοφία της ελευθερίας. Υπό την έννοια της έννομης ελευθερίας και της αυτονομίας, μια προσέγγιση που εκπροσωπείται από τον Ρουσσώ και τον Καντ συνενώνει τον νόμο και την ελευθερία, τοποθετώντας τους σε μια σχέση αμοιβαίας προϋπόθεσης για μια σειρά από διαφορετικούς λόγους, ορισμένους από τους οποίους αναφέραμε στην ανάλυση του Καντ. Επίσης, η ελευθερία συμβιβάζεται με τον νόμο υπό τον όρο της αυτονομίας, όταν δηλαδή εκείνοι που υπόκεινται στον νόμο είναι επίσης οι κυρίαρχοι συντάκτες του νόμου. Απεναντίας, οι υπέρμαχοι της αρνητικής ελευθερίας έχουν καταγγείλει την καταπιεστικότητα του νόμου και αντιπαράθετουν στη ρύθμιση και τον νόμο την ελευθερία.

Εφόσον ο νόμος έχει αμφίσημες ιδιότητες, τα βάρη της καταπίεσης και του περιορισμού δεν θα πρέπει να αποκρύπτονται. Ο Ρουσσώ και ο Καντ συγκαλύπτουν τα ίχνη της βίας που ενυπάρχουν στον νόμο παρουσιάζοντας τα ρυθμιστικά τους συστήματα ως την ιδανική πολιτεία της ελευθερίας. Επιπλέον, στα δικά τους καθεστώτα αυτονομίας, το άτομο υπόκειται στον νόμο της πλειοψηφίας ή τους αιώνιους νόμους του λόγου με τρόπους που είναι μάλλον πιο περιοριστικοί και καταπιεστικοί απ' ό,τι είναι απαραίτητο. Ωστόσο, η αντιδιαστολή του νόμου προς την ελευθερία που διαπιστώνουμε στις θεωρήσεις της αρνητικής ελευθερίας δεν συντελεί στη μείωση των καταπιεστικών συνεπειών του νόμου για την αυτόνομη ελευθερία, και την ελευθερία εν γένει, αν η ανομία δεν είναι λύση.

Η αγωνιστική ελευθερία, υπό τη μορφή του ριζικού αναστοχασμού, είναι σε θέση να συνεισφέρει εποικοδομητικά στη διαμάχη ανάμεσα στους δύο λόγους περί νόμου και ελευθερίας. Κατ' αρχάς, η ελεύθερη δράση εμφορείται από νόμους, στην πράξη αλλά και ιδεατά. Δεύτερον, ενώ οι νόμοι ως τέτοιοι είναι και αναπόφευκτοι και απαραίτητοι, κανένας επιμέρους νόμος δεν είναι αναγκαίος ως τέτοιος. Αν αρνούμαστε να αποδώσουμε απόλυτα θεμέλια και ιερό κύρος στους νόμους, η ελευθερία αμφισβήτησης και αλλαγής κάθε επιμέρους κανόνα συντείνει σε μια λιγότερο καταπιεστική σχέση με τον νόμο.

Η αγωνιστική αυτοδημιουργία δεν αποτελεί ακριβώς μια ευτυχή σύνθεση ή ένα μέσο δρόμο ανάμεσα στη νομικιστική αυστηρότητα της Καντιανής αυτονομίας και τον αναρχισμό των ελευθεριακών. Αλλά αντλεί ιδέες

και από τους δύο και διαμορφώνει μια δική της πρόταση η οποία ενισχύει την ελευθερία με πραγματιστικούς όρους. Το πεδίο της επιλογής, της αμφισβήτησης και της αναθεώρησης που ανοίγει ανάμεσα στην ανάγκη για νόμους και τη μη αναγκαιότητα κανενός επιμέρους νόμου διασώζει τον οιονεί αναρχισμό της αρνητικής ελευθερίας μέσα στα κανονιστικά πλαίσια του λόγου και της κοινωνικότητας.

Πραγματική ελευθερία και συλλογική αυτονομία

α. ελευθερία δράσης

Η εξωτερική ελευθερία της αυτόνομης δράσης εξαρτάται από δύο σύνολα συνθηκών. Πρώτον, κατοχυρώνεται με κοινωνικούς νόμους που επιτρέπουν και διασφαλίζουν τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλομορφία της ζωής (Καστοριάδης, 1989: 408). Ο φιλελεύθερος κοινός τόπος του συντάγματος και των αρνητικών δικαιωμάτων είναι ένα «ουσιώδες μίνιμουμ». Τα αυτόνομα άτομα είναι πιθανόν να ακολουθήσουν διαφορετικές και νέες διαδρομές, στις οποίες δεν θα μπορούσαν να βαδίσουν χωρίς επαρκή ελευθερία από τις παρεμβάσεις τρίτων. Για να διαφυλαχθεί η ελευθερία των ατόμων από αθέλητες παρεμβάσεις είναι αναγκαίο ένα σύστημα δικαιωμάτων. Η εξωτερική ελευθερία ευδοκιμεί επίσης με τη θεσμοθέτηση ενός «ελεύθερου δημόσιου χώρου» στον οποίο τα άτομα έχουν την ευκαιρία να σχηματίσουν συνενώσεις και να επιδοθούν σε ομαδικές δραστηριότητες «χωρίς να ασχολούνται ρητά με πολιτικά ζητήματα» (Καστοριάδης, 1989: 412). Αυτή η αρρυθμιστή σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών σχηματίζει χώρους για ελεύθερη συζήτηση, πληροφόρηση και αναμέτρηση των ιδεών.

Η αγωνιστική αυτοδημιουργία ασπάζεται έτσι τον φιλευθερισμό των αρνητικών δικαιωμάτων και της ελαχιστοποίησης της νομοθεσίας και της κρατικής παρέμβασης. Εν αντιθέσει, μια δεύτερη κατηγορία εξωτερικών όρων της πραγματικής αυτονομίας προέρχεται από τη σοσιαλιστική σκέψη γύρω από την ελευθερία. Για να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους, τα άτομα χρειάζονται πρόσβαση σε υλικούς πόρους. Κάθε κοινωνία μπορεί να εκπληρώσει αυτόν τον όρο με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με τα κριτήρια που υιοθετεί για το εφικτό, το αποτελεσματικό και το δίκαιο και ανάλογα με τις δημοκρατικές επιλογές που κάνει. Από την αξία της ίσης ελευθερίας απορρέει, ωστόσο, γενικά ένα αίτημα για κοινωνικές ρυθμίσεις οι οποίες αποτρέπουν ανισότητες πλούτου που παράγουν σχέσεις εξάρτησης και κυριαρχίας.

β. αυτονομία και ρίζοσπαστική δημοκρατία

Η ελευθερία να ορίζει κανείς την πορεία του στη ζωή με κριτικό και διαβουλευτικό τρόπο που τελεί υπό αναθεώρηση, δεν είναι ένα ιδανικό για ερημίτες αλλά για μοναδικά άτομα που αλληλεπιδρούν στενά μεταξύ τους και είναι ενταγμένα σε ατελείωτα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων και περιστάσεων. Από τη σκοπιά αυτή, η αυτονομία θεμελιώνεται σε δύο κύριες προϋποθέσεις.

Πρώτον, σε όλο το φάσμα των κοινωνικών διαδράσεων, η κατανομή της εξουσίας πρέπει να τείνει να είναι συμμετρική έτσι ώστε να αποφεύγεται η κυριαρχία. Η κυριαρχία αναφέρεται σε κοινωνικούς δεσμούς στους οποίους ορισμένοι φορείς δράσεις διαθέτουν εξουσία ελέγχου μέσω της οποίας μπορούν συστηματικά να εμποδίζουν άλλους δρώντες να πραγματοποιούν αυτόνομες αποφάσεις τους οι οποίες είναι σημαντικές για τους ίδιους. Δεύτερον, η ελευθερία να θέτει κανείς τους όρους της ζωής του δεν έχει ιδιαίτερο νόημα χωρίς την πολιτική αυτονομία, χωρίς δηλαδή την πραγματική εξουσία να ορίζει κανείς τους κοινωνικούς του νόμους. Στην κοινωνία, ένα ευρύ πλέγμα κανόνων και συνθηκών συγκροτούν ένα κοινό πλαίσιο που επηρεάζει όλα τα μέρη της. Αυτό το εγγενώς συλλογικό πλαίσιο περιλαμβάνει την κρατική νομοθεσία, τους κοινωνικούς κανόνες διάδρασης, συνεργατικά σχέδια, την κατανομή των οφελών και των ευθυνών στην κοινωνική συνεργασία, αντικειμενικές καταστάσεις που θίγουν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη (από την κίνηση στους δρόμους ως την οικονομία) ή δεν μπορούν να διαιρεθούν και να κατανεμηθούν σε επιμέρους άτομα (π.χ. ο καθαρός αέρας). Ο νόμος της σκέψης και της δράσης είναι εδώ ένας εγγενώς κοινωνικός νόμος που δεν μπορεί να θεσπιστεί από μεμονωμένα άτομα ανεξάρτητα από τους άλλους και από κοινωνικές ρυθμίσεις. Για να υφάνουν πιο ελεύθερου τον συλλογικό ιστό της ζωής τους, τα άτομα χρειάζονται κοινωνική εξουσία και πολιτικούς μηχανισμούς που τους παρέχουν δύναμη επιρροής στις κοινωνικές συνθήκες. Η δημοκρατία μπορεί να εξασφαλίσει την πολιτική αυτονομία ενός πλήθους ατόμων με ίσα δικαιώματα στην ελευθερία εφόσον εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς στο οποίο όλοι οι πολίτες μπορούν να συμμετάσχουν στη θέσπιση των κοινωνικών νόμων (Καστοριάδης, 1991: 167-8).

Από τη σκοπιά αυτή, η αυτονομία απαιτεί έναν ευρείας κλίμακας εκδημοκρατισμό των κοινωνικών σχέσεων, από το κράτος ως την οικογένεια και τον χώρο εργασίας, για να προσφέρει αυξημένη δύναμη και

επιλογές σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής που επηρεάζουν αποφασιστικά τη ζωή κάθε προσώπου (Καστοριάδης, 1983: 313). Η ελευθερία του ατόμου να αναδημιουργήσει τον εαυτό του μπορεί να επεκταθεί έτσι στο εξωτερικό πλαίσιο της κοινωνικής ύπαρξης. Και το γεγονός αυτό προάγει τη σειρά του την ατομική αυτονομία, καθώς τα άτομα αποκτούν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στο κοινωνικό περιβάλλον που επιδρά στη σκέψη και την πράξη τους.

Αλλά για να πραγματώσει ουσιαστικότερα την αυτονομία με την έννοια της αγωνιστικής αυτοδημιουργίας, η δημοκρατία πρέπει να εμφορείται από μια ιδιαίτερη αντίληψη για την κοινωνική αυτοδιεύθυνση. Η αυτονομία ενέχει την ελευθερία του υποκειμένου να αλλάζει τις θεμελιώδεις συντεταγμένες της ύπαρξής του και να ταξιδεύει σε άγνωστες θάλασσες. Όταν εφαρμόζεται στις κοινωνικές συνθήκες, αυτή η ελευθερία γίνεται πράξη σε μια κοινωνική τάξη που συγκροτείται ενεργά από τα ατομικά της μέλη και επιτρέπει στους κοινωνικούς φορείς δράσης να αναιρούν και να μετασχηματίζουν κοινές συνθήκες και δεσμούς πέρα από προδιαγεγραμμένα όρια. Με τους όρους του Καστοριάδη (που ανάγονται στον Χέγκελ και στον Μαρξ), τα άτομα επιτυγχάνουν την κοινωνική τους αυτονομία όταν ξεπερνούν την κοινωνική τους αποξένωση από τις καθιερωμένες σχέσεις και περιστάσεις (Καστοριάδης, 1985: 163-5, 515-6).

Η κοινωνία αποτελεί πάντα ένα προϊόν αυτο-θέσμισης, δηλαδή κατασκευής των θεσμών από τα ίδια τα μέλη της κοινωνίας μέσα στην ιστορία της. Αλλά αυτή η αυτοθέσμιση είναι ως επί το πλείστον ασυντόνιστη, τυχαία και δεν συντελείται συνειδητά και αναστοχαστικά. Επιπλέον, οι κοινωνικοί θεσμοί τείνουν να διαιωρίζονται, αιχμαλωτίζοντας τα άτομα στη λογική τους ή αφήνοντάς τα έρμαιο των αθέλητων συνεπειών τους (Καστοριάδης, 1985: 515-6). Η κοινωνία αποξενώνεται από τις ίδιες τις δημιουργίες της όταν οι κοινωνικές πρακτικές αναπαράγονται άκριτα από γενιά σε γενιά υπό το βάρος της παράδοσης και της συνήθειας. Ένα άλλο κλασσικό, μαρξιστικό παράδειγμα κοινωνικής αλλοτρίωσης είναι ο «καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς». Αν και μια καπιταλιστική αγορά είναι το αθροιστικό αποτέλεσμα ανθρώπινων δράσεων και θεσμών, υποτάσσει τους φορείς δράσεις σε προτεραιότητες (π.χ. τη «μεγιστοποίηση της αξίας των μετοχών»), «νόμους» και αλυσίδες συνεπειών που δεν ανταποκρίνονται κατ'ανάγκη στις ιδιαίτερες προτιμήσεις τους, έρχονται συχνά σε σύγκρουση με συλλογικά αγαθά (λ.χ. με την προστασία του περιβάλλοντος) και τείνουν να ματαιώνουν συνειδητές επιδιώξεις των ατόμων που ακολουθούν τους κανόνες του παιχνιδιού.

Πολλοί και ποικίλοι είναι οι παράγοντες που βάζουν τα άτομα κάτω από τον ζυγό της θεσμισμένης (θεσμιοποιημένης/συγκροτημένης) κοινωνίας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η έλλειψη πολιτικών μηχανισμών για τη συνειδητή διεύθυνση και οικοδόμηση της κοινωνίας, όπως και οι σχέσεις εξουσίας και οι επιρροές της κοινωνικοποίησης που εγχαράσσουν στα άτομα κανόνες οι οποίοι αναπαράγουν την κρατούσα τάξη πραγμάτων. Ο Καστοριάδης δίνει μεγάλη σημασία σε νομιμοποιητικές πεποιθήσεις που εμποδίζουν την πίστη στις θεσμοθετημένες κοινωνικές μορφές μέσω της «αυτο-συγκάλυψης της κοινωνίας ως αρχής δημιουργίας». Διάφορες κοινωνίες έχουν αποδώσει την πηγή του σχηματισμού τους σε παράγοντες ανεξάρτητους από την κοινωνική πράξη, όπως είναι ο Θεός, η φύση, η αυθεντία των προγόνων, ο λόγος ή οι νόμοι της ιστορίας. Οι φαντασιακές αυτές αρχές φυσικοποιούν τους κοινωνικούς θεσμούς ή τους προσδίδουν απόλυτο κύρος, διαγράφοντας τη δυνατότητα παρεμβάσεων πάνω τους. Τα άτομα διδάσκονται ότι οι κυρίαρχες αξίες και ρυθμίσεις δεν υπόκεινται σε αλλαγή μέσω κοινωνικών δράσεων και πρωτοβουλιών (Καστοριάδης, 1997: 17, 86, 165, 265-6).

Για να θέσει τις βάσεις για μια πραγματική αυτονομία, μια ριζοσπαστική δημοκρατία απορρίπτει την ιδέα ότι υπάρχουν αρχές και σχέσεις που δεν επιδέχονται νόμιμη αμφισβήτηση (Καστοριάδης, 1991: 38, 114-5), και διαπαιδαγωγεί αυτόνομα άτομα καλλιεργώντας τους τη συνείδηση ότι η κοινωνία αποτελεί μια αυτο-θεσμιζόμενη ανθρώπινη δημιουργία. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές αρχές και δομές νοούνται ως φαντασιακά προϊόντα της ιστορίας και έτσι κάθε νόμος και ρύθμιση ανοίγεται σε μια ριζική διερώτηση: «Γιατί αυτός ο νόμος και όχι ένας άλλος» αφού είναι μια κατασκευή και επιλογή που στερείται φυσικής ή ορθολογικής αναγκαιότητας; (Καστοριάδης, 1990: 21-23, 61-64, 66). Εφόσον διαμορφώθηκαν από κοινωνικούς φορείς, οι κοινωνικές ρυθμίσεις μπορούν να ανασυγκροτηθούν σύμφωνα με τις τωρινές ανάγκες και επιδιώξεις. «Μια αυτόνομη κοινωνία θα 'πρεπε να 'ναι μια κοινωνία που ξέρει πως οι θεσμοί της, οι νόμοι της είναι δικό της έργο και δικό της προϊόν. Κατά συνέπεια, μπορεί να τους αμφισβητήσει και να τους αλλάξει» (Καστοριάδης, 2000: 31).

Σε μια αυτόνομη κοινωνία με την έννοια του Καστοριάδη, οι κοινωνικοί κανόνες και δεσμοί γίνονται λοιπόν δεκτικοί σε μια αμφισβήτηση η οποία είναι ριζική και απεριόριστη, και αποκηρύσσει οποιαδήποτε μη συμβατικά, απόλυτα κριτήρια (τον νόμο του Θεού, τον καθολικό λόγο και ούτε καθεξής) που θα επέβαλλαν μια οριστική απάντηση. «Για να μπορέσουν αυτόνομα άτομα να υπάρξουν πρέπει ο κοινωνικο-ιστορικός χώρος να έχει ήδη αυτοαλλοιωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να έχει ανοίξει ένας χώρος απέραντης διερώτησης όπου δεν υπάρχουν αυθεντίες...πρέπει ο θεσμός να έχει γίνει τέτοιος που να ανέχεται, να επιτρέπει την αμφισβήτησή του από την κοινότητα» (Καστοριάδης, 1990: 66). Τέλος, η αντίληψη του Καστοριάδη για την

κοινωνική πραγματικότητα φωταγωγεί τη συλλογική δύναμη της κοινωνίας να οικοδομεί νέες τάξεις πραγμάτων. Αν διαπνεύσει την πολιτική αυτο-οργάνωση, αυτή η παραδοχή παρακινεί τα άτομα να αμφισβητούν προκαθορισμένες εναλλακτικές λύσεις (π.χ. ανάμεσα στον καπιταλισμό, στις διάφορες εκδοχές του, και τον παραδοσιακό σοσιαλισμό) και τα προτρέπει να επινοήσουν και να δοκιμάσουν νέες δυνατότητες.

Το διακριτικό γνώρισμα μιας αυτόνομης συλλογικότητας είναι ότι μεταφράζει αυτή την πνευματική ελευθερία σε πράξη επινοώντας πολιτικούς θεσμούς που επιτρέπουν την επερώτηση και αναθεώρηση του νόμου μέσα από την πραγματική δραστηριότητα της κοινότητας, και λαμβάνουν δεσμευτικές αποφάσεις που εφαρμόζονται. Οι πολιτικές αυτές διαδικασίες συντηρούν μια κανονική δραστηριότητα και έναν ελεύθερο αγώνα γύρω από τους κοινωνικούς θεσμούς, καθιστώντας την αυτοθέσμιση της κοινωνίας μια συνειδητή, μόνιμη και απεριόριστη πράξη (Καστοριάδης, 1991: 20-2, 168-9).

Το πρόταγμα της συλλογικής αυτονομίας σημαίνει ότι η κοινότητα...ρητά αναγνωρίζει και ανακτά τις θεσμιζουσες ικανότητές της και τον θεσμίζοντα χαρακτήρα της και αναρωτιέται, αναρωτάει τον εαυτό της και τις δραστηριότητές της, για το δίκαιο ή το άδικο τους, για το ορθό τους ή το μη ορθό τους...η συνέχιση και η ανανέωση της αυτοστοχαστικής δραστηριότητας, όχι διότι η ανανέωση είναι αυτοσκοπός αλλά διότι αυτό είναι η ουσία της αυτοστοχαστικής δραστηριότητας, συνεπάγεται την επερώτηση και την αμφισβήτηση των προηγούμενων αποτελεσμάτων.

(Καστοριάδης, 1990: 21-22)

Μια αυτοθεσμιζόμενη κοινωνία δεν μπορεί και δεν χρειάζεται να αναδημιουργείται πλήρως και εξ αρχής κάθε τρεις και λίγο. Ο σκοπός είναι να επέλθει μια θετική αλλαγή στην ισορροπία ανάμεσα στην ενεργό θέσμιση της κοινωνίας και την αδρανή υποταγή στους παγιωμένους θεσμούς: να επιτευχθεί μια διαφορετική σχέση ανάμεσα στη θεσμιζουσα κοινωνία και τη θεσμισμένη κοινωνία, τη συλλογική δύναμη δημιουργίας των κοινωνικών θεσμών και συνθηκών και τις αντικειμενικές συνθήκες, τις επαναλαμβανόμενες πρακτικές και τις παραδοσιακές τάξεις πραγμάτων (Καστοριάδης, 1990: 22-23, 52-53, Καστοριάδης, 1985: 160).

Κύριοι μοχλοί της αυτόνομης αυτοθέσμισης στο πολιτικό πεδίο είναι η αναστοχαστικότητα και η διαβούλευση (Καστοριάδης, 1990: 23, 61-64, 74-76). Οι διαβουλευτικές διαδικασίες συγκροτούν φόρουμ για ενημερωμένες συζητήσεις και για την αντιπαράθεση επιχειρημάτων με βάση τη συνειδητοποίηση ότι οι κοινωνικοί νόμοι και πρακτικές πηγάζουν από την ίδια την κοινωνία. Η κοινωνία γίνεται έτσι αντικείμενο απεριόριστης κριτικής, αναστοχασμού και ενεργού ανασυγκρότησης (Καστοριάδης, 1997: 87). Η αντιπαράθεση γύρω από τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις αποδεσμεύεται από προδιαμορφωμένες κρίσεις και αντιλήψεις. Υπό το φως μιας πολιτικής συζήτησης που διεξάγεται με αυτούς τους όρους, οι πολίτες προβαίνουν σε πράξεις, αποφάσεις και θεσμίσεις (Καστοριάδης, 1991: 164).

Έτσι η αυτονομία είναι το πρόταγμα να έρθει στο φως της ημέρας και να γίνει ρητά αυτοστοχαστική η θεσμιζουσα εξουσία και να απορροφηθεί το πολιτικό ως ρητή εξουσία από την πολιτική ως βουλευμένη και διαυγασμένη δραστηριότητα που έχει για αντικείμενό της τη ρητή θέσμιση της κοινωνίας και τη λειτουργία της ως νόμου, δίκης και τέλους, ως νομοθεσίας, δικαιοσύνης και κυβέρνησης, εν όψει των κοινών σκοπών και των κοινών έργων που βουλευμένα η κοινωνία στοχάζεται και στοχεύει.

(Καστοριάδης, 1990: 76)

Η συλλογική αυτοκυβέρνηση είναι αναστοχαστική στον βαθμό που υποβάλλει στη δημόσια διαμάχη την ίδια τη δομή της, τους κανόνες της συλλογικής λήψης αποφάσεων και το νόημα των καθοδηγητικών αρχών της –της ελευθερίας και της ισότητας. Οι αυτοκριτικές αρετές αυτής της πολιτικής της αυτονομίας εκδηλώνονται επίσης μέσα από την τακτική επανάληψη της αδέσμευτης διαβούλευσης που καθιστά όλες τις αποφάσεις του παρελθόντος πιθανά αντικείμενα αμφισβήτησης και αναθεώρησης σε τακτά διαστήματα. Η κοινωνία δεν αποδέχεται μια πάγια, καθορισμένη άπαξ και δια παντός, αντίληψη για το τι σημαίνει ελευθερία, δικαιοσύνη και ισότητα, αλλά θεσμίζεται (συγκροτείται θεσμικά) κατά τέτοιο τρόπο ώστε το ερώτημα της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας να μπορεί πάντα να τεθεί εκ νέου στο πλαίσιο της κανονικής λειτουργίας της κοινωνίας (Καστοριάδης, 1997: 87). Το «ερώτημα: Τι είναι δίκαιος νόμος; Τι είναι η δικαιοσύνη; -Ποια είναι η «καλή» θέσμιση της κοινωνίας;- γίνεται αυθεντικό ερώτημα (δηλαδή ερώτημα χωρίς τέλος)» (Καστοριάδης, 1995: 198).

Αυτό ακριβώς διαχωρίζει μια αγωνιστική ερμηνεία των αρνητικών δικαιωμάτων και της υλικής ελευθερίας από άλλες φιλελεύθερες, μαρξιστικές και εξισωτικές θεωρήσεις. Σε μια ριζοσπαστικοποιημένη αυτόνομη δημοκρατία, είναι έργο των ίδιων των αυτόνομων υποκειμένων να προσδιορίσουν το περιεχόμενο των δικαιωμά-

των τους και των υλικών τους όρων ζωής. Η αυτο-νομία, η συνειδητή αυτοθέσπιση των νόμων της κοινωνίας από την ίδια την κοινωνία γίνεται ο τελικός κριτής και κυρίαρχος που επιβάλλεται πάνω σε κάθε προγενέστερη διατύπωση των κοινωνικών νόμων. Εν αντιθέσει, στην αρνητική ελευθερία και σε ουσιοκρατικές ιδέες για την ελεύθερη κοινωνία, η ατομική ελευθερία βασίζεται σε προδιατυπωμένα δικαιώματα και σε οικονομικές προϋποθέσεις που, επί της αρχής, δεν υπόκεινται στην κρίση της συντακτικής εξουσίας του πλήθους με τη μεταβλητή του βούληση και τις δημιουργικές του δυνάμεις.

Σε σύγκριση με τα προκαθορισμένα καθεστάτα ελευθερίας, η εναλλακτική, αγωνιστική ερμηνεία της ελευθερίας απορρίπτει τα αμετάβλητα συντάγματα ή τα προδιαγεγραμμένα, λεπτομερή μοντέλα δικαιοσύνης και οικονομικής δομής. Απεναντίας, το πολιτικό, νομικό και οικονομικό πλαίσιο της αυτονομίας παραμένει στο στίβο διαπάλης, συζήτησης και μετασχηματισμού. Η κοινωνία μπορεί να ανταποκριθεί έτσι σε νέους αγώνες για την ανατροπή δομών κυριαρχίας και μπορεί να ικανοποιήσει νέες ανάγκες που προκύπτουν από νέους τρόπους ζωής ή μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η κοινωνική αυτονομία δίνει στα άτομα το δικαίωμα να αντιστέκονται δημόσια και να ανατρέπουν συστήματα δικαιωμάτων και σχήματα αναδιανομής του πλούτου που υποθάλλουν δεσμούς κυριαρχίας ή αφήνουν κοινωνικές ομάδες χωρίς βασικά αγαθά για τη ζωή και την ελευθερία τους.

γ. η ώρα της οικονομίας

Ο χώρος εργασίας και οι ευρύτερες οικονομικές συνθήκες της κοινωνίας επηρεάζουν τα μάλα τις δυνατότητες του ατόμου για δημιουργική αυτοδιαμόρφωση της ζωής του τόσο σε προσωπικό επίπεδο όσο και στις κοινωνικές σχέσεις.

Σε γενικές γραμμές, το σχέδιο του Καστοριάδη προσβλέπει σε μια δημοκρατική ρύθμιση της ευρύτερης οικονομίας μέσω της τακτικής συμμετοχής των πολιτών στην οικονομική διακυβέρνηση, στην αυτοδιαχείριση μεσαίων ή μεγάλων παραγωγικών μονάδων από τους εργαζόμενους, και σε έναν τρόπο παραγωγής που εμποδίζει οξείες ανισότητες του πλούτου. Αυτό το οικονομικό καθεστώς εδράζεται στην εκτεταμένη δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, αλλά δεν απαγορεύει την ατομική ιδιοκτησία μικρών επιχειρήσεων, μια αγορά για καταναλωτικά αγαθά και την προσωπική ιδιοκτησία. Οι πολίτες μετέχουν τακτικά σε συλλογικά φόρουμ για να συζητήσουν και να αποφασίσουν θεμελιώδη ζητήματα της οικονομίας, όπως η κατανομή του συνολικού προϊόντος μεταξύ επενδύσεων, δημόσιας και ιδιωτικής κατανάλωσης, η διάρκεια της καθημερινής εργασίας, τα κύρια έργα των διαφόρων οικονομικών τομέων και το γενικό επίπεδο των μισθών. Οι δραστηριότητες των διαφόρων μονάδων παραγωγής συντονίζονται με κεντρικούς μηχανισμούς που συλλέγουν, επεξεργάζονται και διακινούν οικονομικές πληροφορίες. Οι παραγωγικές μονάδες θα πρέπει να ακολουθούν συλλογικά καθορισμένους σκοπούς, αλλά διαθέτουν αρκετά μεγάλο περιθώριο για πρωτοβουλίες. Μια από τις μεγαλύτερες οικονομικές προκλήσεις για μια αυτόνομη κοινωνία είναι το πώς θα συνδυάσει την αποκέντρωση και την αποφυγή της γραφειοκρατικής κυριαρχίας με τον ευρύ συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας και τη συλλογική διαβούλευση (Καστοριάδης, 1957: 58-59, 77-79, 84-85).

Το επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας στον χώρο εργασίας επικαλείται τα δικαιώματα της αυτονομίας στις κοινωνικές σχέσεις. Η στέρηση του δικαιώματος των ατόμων να διαμορφώνουν ελεύθερα τους βασικούς στόχους και ρυθμίσεις της εργασίας τους συνεπάγεται την άρνηση του αυτοκαθορισμού τους σε ένα ζωτικό πεδίο κοινωνικής δραστηριότητας. Οι απόψεις που αποδίδουν πρωταρχικό βάρος σε αυτό το πεδίο μπορούν να αναφέρονται μόνο στη σημασία που έχει η εργασία από τη σκοπιά του χρόνου που καταλαμβάνει στην ατομική ζωή και από τη σκοπιά των ποικίλων συνεπειών της για την προσωπική ευημερία ανάλογα με τις συνθήκες εργασίας, την υγεία, το εισόδημα, την πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά κ.ο.κ.

Ανάλογα επιχειρήματα συνηγορούν υπέρ της αξίας της συλλογικής διαβούλευσης γύρω από τα ποσοστά των επενδύσεων, την κατανομή του πλεονάσματος, τη μέρα εργασίας, τις προνοιακές ρυθμίσεις και την προστασία του περιβάλλοντος. Όταν ο πολιτικός στόχος είναι η αύξηση της ικανότητας αυτοπροσδιορισμού όλων, μια αρρυθμιστη αγορά δεν μπορεί να αποτελεί τον κύριο μηχανισμό λήψης αποφάσεων. Πρώτον, γιατί σε ορισμένα πεδία όπως η προστασία του περιβάλλοντος ή η κατανομή του γενικού προϊόντος, η λήψη αποφάσεων είναι αδύνατη χωρίς σχεδιασμένο συντονισμό και ρύθμιση. Δεύτερον, γιατί στα περισσότερα πεδία, η επιρροή που δίνει η αγορά σε διαφορετικούς φορείς δράσης είναι ανάλογη της δύναμης του χρήματος που διαθέτουν και η οποία τείνει να είναι άνιση ανάλογα με τις ανισότητες που υφίστανται στην κατανομή των πόρων, την αρχική κληρονομιά του καθενός και τα φυσικά ταλέντα. Μια «ελεύθερη καπιταλιστική αγορά» ρέπει συνεπώς φυσικά προς άνισες κατανομές της δύναμης επηρεασμού των οικονομικών συνθηκών.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι άλλο. Ο καταστατικός νόμος μιας αυτόνομης κοινωνικής συνένωσης είναι ότι οι πολίτες πρέπει να έχουν την τελευταία λέξη σε ό,τι αφορά οποιοδήποτε σχήμα δικαιοσύνης και

τις υλικές συνθήκες του. Το ζήτημα της δικαιοσύνης και της κατάλληλης οικονομικής δομής είναι ένα ζήτημα που πρέπει να αποφασίζουν οι ελεύθεροι πολίτες, και πρέπει να παραμένει πάντα, επί της αρχής, αντικείμενο αντιπαράθεσης, αναστοχασμού και αλλαγής. Οι γενικές ιδέες περί του οικονομικού σχηματισμού που διατυπώθηκαν πιο πάνω υπόκεινται σε αυτόν τον περιορισμό, που χαράσσει μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αγωνιστική αυτονομία και τον κομμουνισμό του Μαρξ.

Η αγωνιστική αυτονομία συμερίζεται το ενδιαφέρον του Μαρξ για την κοινωνική αλλοτρίωση. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι η ελευθερία αναιρείται όταν τα άτομα είναι εύαλωτα σε τυχαίες, αθέλητες συνέπειες της ασυντόνιστης δράσης τους ή όταν οι κοινωνικές σχέσεις τίθενται υπεράνω της συνειδητής συλλογικής ρύθμισης. Κύρια επιδίωξη του κομμουνισμού του Μαρξ είναι να υποτάξει όλες τις κοινωνικές σχέσεις στην «ενωμένη δύναμη» των ατόμων. Αλλά οι ιδέες του για τη χειραφετημένη κοινωνία αναπαράγουν εν τέλει την αλλοτρίωση στην οικονομία και σε άλλους τομείς. Οι οικονομικοί σκοποί και οι οικονομικές σχέσεις που εγγράφονται στον «κομμουνισμό» παρουσιάζονται ως ένα δεδομένο υπόβαθρο της ελευθερίας. Δεν παραμένουν αντικείμενο νόμιμης, συνεχιζόμενης διαμάχης και αναθεώρησης στην κομμουνιστική κοινωνία. Σε μια πραγματικά αγωνιστική πολιτική της ελευθερίας, τα ενωμένα άτομα έχουν τον τελικό λόγο σε όλα τα θέματα, και το ζήτημα της πιο δίκαιης και απελευθερωτικής οικονομίας παραμένει διαρκώς υπό συζήτηση επί της αρχής.

Εν κατακλείδι, μια στρατηγική διαφορά του δημιουργικού αγωνισμού του Καστοριάδη από τον Μαρξ είναι ότι η οικονομία εξακολουθεί να αποτελεί κεντρικό σημείο και επίδικο στις πολιτικές της χειραφέτησης, αλλά δεν είναι η μαγική εκείνη σφαίρα που αν αλλάξει ριζικά, θα κόψει μια και καλή τον Γόρδιο δεσμό της καταπίεσης και της κυριαρχίας σε όλη την κοινωνία, από τις ταξικές σχέσεις ως τη φυλή, το φύλο, την οικογένεια και την πολιτική. Ο οικονομικός μετασχηματισμός είναι θεμελιώδης, αλλά όχι επαρκής. Για να προωθήσει τον πραγματικό αυτοπροσδιορισμό στις κοινωνικές συνδέσεις, μια κοινωνία πρέπει να θεσπίσει διαρκείς πολιτικές διαδικασίες μέσω των οποίων νέοι και παλιοί δεσμοί καταπίεσης θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν δημόσια και να εξαρθρωθούν.

Σε σχέση με τον φιλελευθερισμό, η αγωνιστική αυτονομία προσέχει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, αλλά την καθιστά αντικείμενο διερεύνησης και πιθανής επαναχάραξης έτσι ώστε τα θύματα «ιδιωτικής» καταπίεσης να μπορούν να επιστρατεύσουν δημόσια μέσα για να μεταβάλουν την κατάσταση τους. Μια ενισχυμένη δημοκρατία μπορεί να προσφέρει ελευθερία από πολιτικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις και ταυτόχρονα να επιμένει ότι η ίδια η κοινωνία θα πρέπει να διαπραγματεύεται την ισορροπία ανάμεσα στην άνομη ελευθερία και την κοινωνική επέμβαση ενάντια στα δεσμά της εξάρτησης και της κυριαρχίας. Αυτή η εξισορρόπηση δεν θα πρέπει ποτέ να οριστικοποιηθεί. Έτσι οι πολιτικές αποφάσεις θα μπορούν να αναπροσαρμόζονται ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες ή την καλύτερη κατανόηση των πραγμάτων, και θα μπορούν να εισακουστούν φωνές που ήταν καταδικασμένες ως τώρα στη σιωπή ή το περιθώριο.

Παρομοίως, η αυτονομία μπορεί να υπηρετηθεί από ένα φιλελεύθερο σύστημα δικαιωμάτων που δεν υπόκειται στις αμφιταλαντεύσεις και τις διακυμάνσεις της καθημερινής πολιτικής και των σχετικών πλειοψηφιών. Μια αγωνιστική πολιτική της ελευθερίας είναι πλήρως συμβατή με ένα δισδιάστατο μηχανισμό συλλογικής αυτονομίας, όπου τόσο οι συνταγματικές διατάξεις όσο και οι απλοί νόμοι ρυθμίζονται μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, αλλά το σύνταγμα ελέγχει την καθημερινή νομοθετική πράξη και οι συνταγματικές αναθεωρήσεις διεξάγονται με ειδικές, πιο απαιτητικές διαδικασίες (π.χ. με αυξημένες πλειοψηφίες). Σε αυτή την περίπτωση, όλοι οι νόμοι επιδέχονται και πάλι κριτικής και αναθεώρησης. Εκείνο που θα συγκρούεται με την αυτονομία ως απεριόριστη αμφισβήτηση είναι η καθιέρωση απaráγραπτων όρων και μια στάση θρησκευτικής ευλάβειας απέναντι στο εκάστοτε κληρονομημένο σύνταγμα. Εκεί όπου το σύνταγμα δεν είναι αναθεωρήσιμο, οι μειονεκτούντες, οι υποτελείς και οι μελλοντικές γενιές δεν διαθέτουν νόμιμα πολιτικά μέσα για να διορθώσουν αδικίες στο αρχικό σχέδιο του συντάγματος και για να διεκδικήσουν αναθεωρήσεις που θα ανταποκρίνονται σε νέες και απρόβλεπτες ανάγκες της ελευθερίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Hirschmann, Nancy J. (2003) *The subject of liberty: toward a feminist theory*, Princeton, N.J., Οξφόρδη: Princeton University Press.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1957) 'On the Content of Socialism, II' στον τόμο D.A.Curtis (επιμ.) (μτφρ.) (1997) *The Castoriadis Reader*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1983) 'The Logic of Magmas and the Question of Autonomy' στον τόμο D.A.Curtis (επιμ.) (μτφρ.) (1997) *The Castoriadis Reader*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (1985) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Κ. Σπαντιδάκης κ.α., Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1989), 'Done and To Be' στον τόμο D.A.Curtis (επιμ.) (μτφρ.) (1997) *The Castoriadis Reader*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (1990) *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1991) *Philosophy, politics, autonomy*, επιμ., μτφρ. D.A. Curtis, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1994) 'Radical Imagination and the Social Instituting Imaginary' στον τόμο D.A.Curtis (επιμ.) (μτφρ.) (1997) *The Castoriadis Reader*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (1995) *Χώροι του ανθρώπου*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος [Castoriadis, Cornelius] (1997) *World in Fragments*, επιμ., μτφρ. D.A.Curtis, Stanford: Stanford University Press.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (2000) *Καιρός*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα: Ύψιλον.
- Kateb, George (2002) 'Individuality and Egotism' στον τόμο B. Honig και D.R. Mapel (επιμ.) (2002) *Skepticism, Individuality and Freedom. The reluctant liberalism of Richard Flathman*, Λονδίνο, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Whitebook, Joel (1996) *Perversion and Utopia. A Study in Psychoanalysis and Critical Theory*, Cambridge, Mass., Λονδίνο: The MIT Press.